

Er-Rāğib el- İsfahānī'nin *ez-Zerī'a ilā Mekārimi's-Şerī'a* Adlı Eserinde Hadis Kullanımı ve Yorumu

SUAT KOCA, Dr. Öğr. Üyesi
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı
Ankara, Türkiye
kocas@ankara.edu.tr
kocasuat@gmail.com

Özet

İslam düşüncesinin hicrî beşinci asırdaki önde gelen temsilcilerinden er-Rāğib el-İsfahānī tefsir, Arap dili ve ahlak sahasındaki eserleriyle temayüz etmiş ve kendinden sonraki kuşakları etkilemiş bir isimdir. Onun münhasıran hadislerle ilgili bir eseri bulunmamakla birlikte diğer eserlerinde dikkate değer ölçüde rivayet malzemesine tesadüf edilmesi, hadisin, onun bilimsel formasyonunun temel bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu bildiri *ez-Zerī'a ilā Mekārimi's-Şerī'a* adlı eseri bağlamında el-İsfahānī'nin hadis kullanımına ve yorumuna odaklanmaktadır. Bu bağlamda eserde kullanılan rivayet türleri ve kaynakları, rivayetlerin kullanıldığı yerler ve kullanım biçimleri tahlil edilmekte ve nihai olarak entelektüel biyografisi hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız müellifin hadis birikimi ve hadise yaklaşımı hakkında çıkarımlar geliştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Er-Rāğib el-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi's-Şerī'a*, hadis, rivayet, hadis kullanımı, hadis yorumu.

Al-Rāğhib al-İsfahānī's Use and Interpretation of Hadith in His Book *al-Dharī'ah ilā Makārim al-Sharī'ah*

Abstract

Al-Rāğhib al-İsfahānī, one of the leading representatives of Islamic thought in the fifth hijri century, is a multi-faceted scholar who seriously influenced the following generations particularly in the fields of *tafsīr*, *adab*, Arabic language, and ethics through his highly distinguished works. Although he did not have a specific book on hadith, the existence of numerous reports in his works shows that the hadith was an essential part of his scientific formation. In this paper I focus on al-İsfahānī's use and interpretation of hadith with special reference to his book on ethics *al-Dharī'ah ilā Makārim al-Sharī'ah*. In this context, I analyze the types and sources of reports used in the work and discuss where and in what way these reports are used. Finally, I attempt to make inferences about the author's hadith background and his general approach to hadith, which I think is particularly important, as we do not have enough information about al-İsfahānī's intellectual biography.

Keywords: al-Rāğhib al-İsfahānī, *al-Dharī'ah ilā Makārim al-Sharī'ah*, Hadith, Riwayah, Use of Hadith, Interpretation of Hadith

Giriş

Er-Rāğīb el-İsfahānī, İslam düşüncesinin hicrî beşinci asırdaki önde gelen temsilcilerinden biridir. Yaşadığı döneme ilişkin kesin ve uzlaşmış bir bilgi olmamakla birlikte, son araştırmalarda yaklaşık olarak hicrî 340'lı yıllarda doğduğu ve 420'li yıllarda vefat ettiği kabul edilmektedir. Er-Rāğīb çok yönlü bir bilgidir. Tefsir, Arap dili, edeb literatürü ve ahlak sahalarındaki çalışmalarıyla kendinden sonraki kuşakları ciddi biçimde etkilemiştir. Eserleri günümüz araştırmaları için de kaynaklık değerini korumaktadır. Bu tanınırlığına ve etkisine rağmen kişisel ve entelektüel biyografisi hakkında klasik dönem kaynaklarında çok az bilginin yer alması, bu bilgilerin de kendi içinde çelişkili ve müphem bir mahiyet arz etmesi oldukça şaşırtıcıdır.¹

El-İsfahānī'yi ihmal ve göz ardı eden tavrın tarihsel ve ideolojik nedenleri hakkında çağdaş araştırmalarda çeşitli olasılıklar dile getirilmiştir. Herhangi bir devlet görevinin bulunmaması ve resmi işlere ve otoriteye mesafeli durması, İran'ın adı duyulmamış bir şehrinde mütevazı bir yaşamı tercih etmesi, belli bir mezhebin öncülüğünü/sözcülüğünü yapmamış olması gibi ihtimaller, onun biyografi yazarlarının dikkatinden kaçmasına yol açmış olabilir. Onun Mutezile mezhebine mensup olduğu için ihmal edildiğini söyleyenler de olmuştur. Bu konuda en makul ihtimal hakkındaki Şiilik ithamı gibi gözükmemektedir. Miladi 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren ve Şiî bir hanedan olan Büveyhîlerin hâkimiyetinde yaşayan Rāğīb, Şiilik ithamıyla Sünnî çevreler tarafından dışlanmış; Sünniliği koruduğu gerekçesiyle de Şiî çevrelerce gözden düşürülmüştür. Ancak mutezile ve şii olduğuna yönelik hakkındaki iddialar ispatlanmamış olup eserleri üzerinden yapılan değerlendirmeler onun Sünnî bir din ve ilim çizgisini takip ettiğini, çağdaşları tarafından da böyle görüldüğünü ortaya koymaktadır.²

Er-Rāğīb'ın entelektüel biyografisi hakkındaki bilgilerimizin de nicelik ve nitelik açısından yeterli düzeyde olduğu söylenemez.³ Er-Rāğīb klasik biyografi kaynaklarında kendine nadiren ve kısaca yer bulur ve tefsir, Arap dili, edeb, kelim, ahlak ve hadis alanlarında yetkin bir isim olarak anılır. Er-Rāğīb'a nispet edilen hadis eserleri küçük hacimli bir kaç risaleden ibarettir. Kaynaklarda ona nispet edilen *Risāle fi Şerhi Hadīsi Seteferīku Ummeṭi*'nin şu ana kadar herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. Er-Rāğīb bu risaleye *ez-Zerī'a*'sında da atıfta bulunmuş, *iftirāk* hadisi olarak bilinen ve ümmetin yetmiş iki fırkaya bölüneceğini ifade eden rivayetin “biri hariç hepsi cennettedir” ve “biri hariç hepsi cehennemdedir” şeklinde iki farklı tarihinin bulunduğunu ve karşıt görünen iki ifade

¹ Hayatı hakkında Türkçedeki en geniş ve güncel çalışma için bkz. Ömer Kara, “Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Rağīb el-İsfahānī,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), sayı:38, ss.101-146; Ayrıca bkz. Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd el-'Acemī, “Medhal (Muhakkikin Girişi),” *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a* (Kahire: Dāru's-Selām, 2007), ss.15-48; Geert Jan van Gelder, “Rāğīb Eşfahānī,” *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York: Iranicaonline Website, 2010). Er-Rāğīb'ın dilbilimsel birikimine odaklanan ve bu bağlamda onun hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem hakkında da bilgiler sunan dikkate değer bir çalışma için bkz. Alexander Key, “A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous,” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2012).

² Kara, “Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Rağīb el-İsfahānī,” s.114; Key, “A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous,” ss.66-67, 71-72.

³ Er-Rāğīb'ın bilimsel mirası ve entelektüel birikimi hakkında Türkçedeki en geniş ve güncel çalışma için bkz. Ömer Kara, “Rāğīb el-İsfahānī'nin İlmî Mirası,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (2015), sayı:44, ss. 9-66.

arasındaki tearuzu gidermek amacıyla müstakil bir risale kaleme aldığını belirtmiştir. Ona göre iki rivayetin de *şahīh* olmasına bir engel yoktur; çünkü burada iki farklı bakış açısı ve anlam vardır.⁴ Er-Rāğīb'a nispet edilen bir mecmuanın içinde yer alan *Şerhu Kelāmi Rasulillah fī Haqqı 'Alī b. Ebī Ṭālib* adlı risale ise Hz. Peygamber'in Hz. Ali hakkındaki sözlerini ve konuya dair bazı rivayet ve şiirleri bir araya getirmekte ve fakat risalenin müellife aidiyetiyle ilgili bir kanıt bulunmamaktadır. Kaynaklarda zikredilen *Kitābu Kelimāti's-Sahābe* ise ne içeriği bilinen ne de herhangi bir yazma nüshası bulunan bir eserdir.⁵

Er-Rāğīb'a atfedilen eserlerin onun hadis konusundaki müktesabatını yansıtabilecek bir hacim ve içeriğe sahip olmadıkları açıktır. Onun hadis birikimi diğer eserlerinde istişhad gayesiyle kullandığı hadislerde daha somut bir biçimde tezahür etmektedir. Bilhassa tefsir ve ahlaka dair eserlerinde dikkate değer ölçüde rivayet malzemesine tesadüf edilmesi, hadisin, onun bilimsel formasyonunun bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu çalışma *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a* adlı kitabı bağlamında el-İsfahānī'nin hadis kullanımına ve yorumuna odaklanmaktadır. Bu bağlamda eserde kullanılan rivayet türleri ve kaynakları, rivayetlerin kullanıldığı yerler ve kullanım biçimleri tahlil edilmekte ve nihai olarak müellifin hadis birikimi ve hadise yaklaşımı hakkında çıkarımlar geliştirilmektedir.

Ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a

*Ez-Zerī'a*⁶ er-Rāğīb'ın ahlak hakkındaki en önemli eseridir. Yazarın olgunluk döneminde kaleme alınmıştır. *Ez-Zerī'a*'yı *Tefsīr*'inden sonra, *el-Mufredāt*'ından önce yazmıştır. Yedi bölümden oluşan eser, insanın halleri, yetileri, erdemleri, eylemleri, akli ve bilgisi ile ilgili konularla ve bazı ahlakî kavramlarla ilgilidir. *Ez-Zerī'a* temel İslamî öğretisi (*şeriat*) ile felsefi/hikemi mirası (*hakikat*) birleştiren bir kitap olmakla temayüz etmiştir. Eserde çerçeve, biçim ve muhteva itibarıyla Aristotelesçi ahlak anlayışının ve Fars kültürünün izleri görülmektedir. Çağdaş araştırmacı Muhammed 'Ābid el-Cābirī (ö.2010) *ez-Zerī'a*'yı bu nedenle Yunanlılardan devşirilen ahlak ilmini İslamileştirmeye çalışan bir eser olarak nitelmiştir.⁷ Ancak çalışmada sıkça başvurulan ayet ve hadislerin niceliksel çoğunluğu ve kullanım yoğunluğu, onu İbn Miskeveyh (ö.421/1030) gibi diğer Aristo takipçisi yazarların eserlerinden ayırmaktadır.⁸ Kaynaklarda el-Ġazzālī'nin (ö.505/1111) bu eseri sürekli yanında taşıdığı ve çokça yararlandığı aktarılır. El-Ġazzālī'nin *Mizānu'l-'Amel*'inin yarısından fazlasında *ez-Zerī'a*'dan yararlanmış ancak ona atıfta bulunmamıştır. *Ez-Zerī'a*, *İhyā'u 'Ulūmi'd-Dīn*'in de önemli kaynaklarından biridir.⁹

⁴ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.191. Rivayet hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Muhammet Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017).

⁵ Kara, "Rāğīb el-İsfahānī'nin İlmî Mirası," s.49.

⁶ Bu çalışmada *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*'nın Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd el-'Acemī tarafından tahkik edilmiş baskısı kullanılmıştır (Kahire: Dāru's-Selām, 2007). Eserin Abdi Keskinsoy (İstanbul: Beşikçi Yayınevi, 2003) ve Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015) imzalı iki Türkçe çevirisi bulunmaktadır.

⁷ El-Cābirī, *el-Aklu'l-Ahlākıyyu'l-Arabī*, (ed-Dāru'l-Beydā: Dāru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 2001), s.572.

⁸ El-'Acemī, "Medhal," s.23

⁹ Geert Jan van Gelder, "Rāğīb Eşfahānī," *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York: Iranicaonline Website, 2010).

Er-Rāğīb el-İsfahānī'nin Hadis Kültürü

Kaynaklarda el-İsfahānī'nin tahsil hayatına dair açık bilgiler yer almamakla birlikte, yaşadığı tahmin edilen dönem ve bölgedeki ilmî faaliyetler üzerinden bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. El-İsfahānī'nin miladi 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren ve Şiî bir hanedan olan Büveyhîlerin hâkimiyetinde olan bir bölgede yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde İsfahan büyük, nispeten zengin, bilimsel ve kültürel açıdan iyi bir durumda olan kozmopolit bir şehirdi. Meşhur vezir Sâhib b. Abbâd ve İbn Miskeveyh gibi bilginler bu dönemde bu şehirde yaşamıştır.¹⁰ Ne var ki hicrî V. yüzyılın başlarında Büveyhîler'in siyasi otoritelerini kaybetmeleriyle birlikte İsfahan ciddi bir tahribata uğramış, saldırılar, kuşatmalar, yağmalar, katliamlar ve salgınlar kentteki canlı ilmî ortamı olumsuz etkilemiştir. Er-Rāğīb'ın tüm bu süreç boyunca ne yaptığı ve gelişmelere ne ölçüde tanıklık ettiği konusunda bir çıkarım geliştirmek kolay olmasa da, kişisel biyografisinin ve bilimsel ağlarının bu kargaşadan etkilenmiş olması muhtemel görünmektedir.¹¹

Bu dönemde İsfahan'daki hadis faaliyetleri ve taraftarları hakkında yazılanlar canlı bir tablo resmetmektedir. Buna göre İsfahan'da hadisin belli bir çevresi vardı ve hadis taraftarları Şiîliğe ve Mutezileye bir alternatif olarak konumlanmıştı. Bunlar ya Şafiî ya da Hanbelî idi. Hadis öğretilen kurumlarda kadılar yetişiyor ve İsfahan'ın önde gelen aileleri bu kurumlara iştirak ediyordu. Öte yanda hadisçiler arasında hem doktrinel hem de kişisel tartışmalar yaşanıyordu. Hanbeli İbn Mende (ö.395/1005) dönemin gözde hadisçilerinden biriydi. Hadis öğrenimi için uzun yıllar seyahat etmiş, bu seyahatlerde kırk deve yükü malzeme toplamıştı. Devrin önde gelen isimlerinden biri de zühd ve takvasıyla tanınan Şafiî alim Ebû Nuaym el-İsfahānī (ö.430/1038) idi. İkili arasında mezhep taassubu nedeniyle yoğun tartışmalar yaşanmaktaydı ve karşılıklı tenkitler İsfahan'daki Hanbelî ve Şafiî hadisçileri karşı karşıya getirmişti. Er-Rāğīb'ın bu tartışmaların ve çevrelerin neresinde olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Onun eserlerinde kullandığı rivayetler, onun hadisin geçerli bir bilgi kaynağı olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Ancak o, yaygın ve bilinen anlamıyla dönemindeki hadis rivayet faaliyetinin organik bir parçası olmamıştır.¹²

Er-Rāğīb'ın *ez-Zerī'a*'da belirttiğine göre bilgiye ulaşmanın yolları ve menzilleri vardır ve şeriatın bina edildiği dil öğrenimi bunların en başındadır. Dil öğrenimini müteakiben *Kelāmullah*'ın ezberlenmesi, daha sonra da hadis öğrenimi (*semā'u'l-ḥadīṣ*) gelmektedir. Bunu fıkıh, ahlak ve vera', muamelat ve mantık gibi ilimler izlemektedir.¹³ Er-Rāğīb, *Tefsīr*'inde, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri sayarken rivayet ilimlerine de yer vermiştir. Ona göre lügat, iştikak, sarf-nahiv ve kıraatlerden sonra beşinci sırada nüzul sebepleri, peygamber kıssaları ve eski ümmetlerle ilgili hususların bilgisini kapsayan *ilmu'l-āṣār ve ve'l-aḥbar* gelmekte, bunu müteakiben de Peygamberden ve vahye tanıklık eden sahabeden

¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan," *DİA*, c.22, ss.499.

¹¹ Key, "A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous", s.62-63.

¹² Bu konudaki tespitler büyük ölçüde Key'in çalışmasından özetlenmiştir. Bkz. "A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous," s.62-63.

¹³ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, s.172.

mücmeli beyan ve müphemî tefsir sadedinde nakledilen *ilmu's-sunen* gelmektedir.¹⁴ Kur'an kelimelerine ve tefsirine dair nitelikli eserler kaleme alan er-Rāğīb'ın, hadis ve sünnet ilimlerine dair sözünü ettiği birikime kendisinin de belli seviyede sahip olduğu açıktır. Eserlerinde kullandığı hadisler buna tanıklık etmeye yetecek düzeydedir.

Ez-Zerī'a'nın Kaynakları Ve Kullanılan Rivayetlerin Türleri

Ez-Zerī'a'nın kendisinden önceki yazılı-sözlü literatürden yararlandığı açıktır. Bununla birlikte yazarın yaşadığı döneme ve yetiştiği ilmî çevreye dair kesin bilgilerin olmayışı, yazarın çevresel/bilimsel bağlamı ve eserin kaynakları hususunda belirgin bir yorum yapmayı güçleştirmektedir. Er-Rāğīb'a ve eserlerine ilgi duyan bazı araştırmacılar onun istifade etmiş olabileceği kişi ve kaynaklar arasında el-Hāris el-Muḥāsibî ve el-Māverdî gibi isimleri sayarlar. Bu konuda doğrudan *ez-Zerī'a'nın* kendisine müracaat ettiğimizde, eserin geniş bir bilgi ve materyal havzasından yararlanılarak teşekkül ettiğini görmekteyiz. Bunların içinde Kur'an ayetleri bariz bir ağırlığa sahiptir. Eserde 481 ayete atıfta bulunulmuştur. Bunların bazıları iki, üç veya dört defa tekrar etmektedir. Eserde Hz. Peygamber'e nispet edilerek aktarılan 178 *merfū'* hadis de sayısal açıdan dikkat çekicidir. Bunlardan 23'ü iki veya üç defa mükerrer olarak zikredilmiştir. Bunların yanısıra eserde Hz. İsa, Hz. Musa gibi peygamberlere; Hz. Ebûbekr (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/544), Hz. Ali (ö.40/661), Saîd b. el-Âs (ö.59/679), Muâviye b. Ebî Süfyan (ö.60/680) ve İbn Abbâs (ö.68/688) gibi sahabîler'e; el-Ahnef b. Kays (ö.67/686), Mutarrif b. Abdillâh (ö.95/714), Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720), el-Hasen el-Basrî (ö. 110/728) ve Seleme b. Küheyl (ö.121/739) gibi tâbiiler'e; ilk devir sūfilîğinin meşhur temsilcilerinden Cüneyd el-Bağdadî'ye (ö.297/909), Fars hikmet kültürünün tanınmış figürlerinden Büzürmihr'e ve Grek kültürünün efsanevi isimlerinden Makedonya kralı İskender'e atfedilen sözler vardır. El-İsfahānî anılan isimlerden sadece bir veya birkaç söz/haber aktarmıştır.

Bu malzeme içinde en çok başvurulan kişi, 24 sözüne atıfta bulunulan Hz. Ali'dir. Hz. Ali'nin sözlerinin çoğu *Nehcu'l-Belağa*'da tespit edilmiştir. Bunların yanında eserde Hz. Ali'nin özel ve ayrıcalıklı konumuna işaret eden ve yazarın Hz. Ali diğer herkesten daha üstün bir yerde konumlandığını gösteren haberler de vardır. Bir haberde Hz. Ali, Suheyl b. Kuheyl'e kendi göğsünü işaret ederek, “Burada öylesine derin ve geniş bir ilim var ki, keşke bu bilgiyi kavrayacak birisi bulunsaydı.” demiştir. Bir başka haberde Suheyl b. Kuheyl'e, “Her türlü iyi özellikleri kendinde topladığı kesin olarak ortada iken, halk niçin Hz. Ali'yi reddetti” diye sorulmuş, o da, “Çünkü onların gözlerinin ışığı, onun nurunu görmeye yetmemiştir” cevabını vermiştir.¹⁵

Ez-Zerī'a'da isimleri açıkça belirtilmeden müphem bir şekilde atıfta bulunulan kişi ve gruplar da vardır. Müellifin en çok göndermede bulunduğu sınıf, felsefe/hikmet bilginleridir. Er-Rāğīb *ḳāle ba 'du'l-ḥukemā*¹⁶ vb. tabirlerle 80 kadar yerde bir *ḥakīm*den veya *ḥukemādan*

¹⁴ El-İsfahānî, *Tefsīru er-Rāğīb el-İsfahānī*. Tah. 'Ādil b. 'Alī eş-Şiddî (Riyad: Dāru'l-Vaṭan, 2003) c.1, ss.38-39.

¹⁵ El-İsfahānî, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, 183.

¹⁶ El-İsfahānî'nin *ḥukemā* olarak bahsettiği sınıf hakkında bkz. Key, “A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānî and What It Meant to be Ambiguous,” s.90-97.

görüş aktarmıştır. Yazarın *hikmet* sahiplerine atıfları, eserin ait olduğu ilmî gelenek hakkında fikir vermekte ve yazarın bağlı bulunduğu felsefî/hikemî çevreyle bağını örneklemektedir. Öte yandan ez-Zerī'a'da atıfta bulunulan *hükemā*, en azından belli bir kesimi, seküler ve büsbütün anonim karakterler değil, Kur'an ayetlerini ve Peygamber sözlerini bilen ve bunları dikkate alan kimselerdir.¹⁷

Er-Rāğīb'ın İsfahan'ında uzun süre önce kurulmuş olan sufi kurumlar bulunmaktaydı ve hadis taraftarlarının rivayet merkezli bilgi anlayışıyla sufi öğretinin birleşimi oldukça yaygındı.¹⁸ Eserde yer yer zikredilen tasavvufî görüşler yazarın olağan birikiminin bir parçası olmalıdır. Eserde tasavvufî görüşler *ba 'du'l-mutaşavvife* (2 yerde), *ba 'du'ş-şüfiyye* (2 yerde), *ba 'du'z-zuhhād* (1 yerde), *ba 'du'l-evliyā* (1 yerde), *ba 'du'ş-şāliḥīn* (3 yerde) ve *ba 'du'l-muḥliṣīn* (1 yerde) kalıplarıyla aktarılmıştır.

Eserde *ba 'du'l-muḥakkiḳīn* (1 yerde), *ba 'du'l-mutekellimīn* (2 yerde), “*ba 'du'l-udebā* (1 yerde) ve *ba 'du'l-mulūk* (2 yerde) tabirleriyle de çeşitli bilgilere yer verilmiştir. Er-Rāğīb'ın *kāle*, *kāne yukālu*, *ḳavlu'l-'Arab* gibi ifadelerle aktardığı başka müphem kaynaklı bilgiler de vardır. Yazar 14 yerde *ḳāle ba 'duhum* ifadesiyle farklı türden ve içerikten sözler nakletmiş, altı yerde de *ḳāle ba 'du'l-'ulemā*, bir yerde *ḳāle ba 'du ehli'l-'ilm* ifadeleriyle çeşitli bilgilere yer vermiştir. Bu bilgilerin kaynağını müphem bırakarak aktarmasının pek çok nedeni olabilir. Bu nedenlerin somut olarak belirlenmesi, büyük ölçüde müphem kişilerin önceki kaynaklardan tespit ve tasrih edilmesine bağlıdır.

Eserde ‘manzum materyal’ de yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Müellif istişhad malzemesi olarak elliden fazla yerde şiire atıfta bulunmuştur. Genellikle *ḳāle eş-şāir* şeklinde müphem bir ifade kullanılmaktadır. Eserde anonim mısralar olduğu gibi, en-Nābiga ez-Zubyānī (ö.604), ‘Adī b. Zeyd (ö.600 civarı) el-Ferazdaḳ (ö.114/732), Ebū Nuvās (ö.198/813) ve el-Mutenebbī (ö.354/965) gibi şairlere ait mısralar da bulunmaktadır.

Er-Rāğīb'ın hem ne tür kaynaklar kullandığını, hem de bu kaynakları kullanma biçimini örneklemesi açısından onun “insanın mahiyeti ve oluşum keyfiyeti” başlığı altında kaydettiklerine bakabiliriz. Müellif burada Kur'an ayetlerinden, eski ümmetlerden (*el-umem es-sālife*), önceki kutsal kitaplardan (*kutubullāh el-munezzele*), Hz. Peygamber'den ve *hükemādan* peşpeşe sözler nakletmektedir.¹⁹ Müellif hem burada hem de aslında eserinin tamamında kaynaklık düzeyi ve bilgi değeri farklı olan materyali bir arada ancak birbirine karıştırmadan nakletmektedir. Eserde hadislerin Hz. Peygamber'in konumundan dolayı diğerlerine nazaran öncelikli ve ayrıcalıklı bir yer işgal ettiğini gösteren ifadeler de bulunmaktadır. Mesela müellife göre hikmet ve ilim sahiplerinin insanlarla diyalog kurarken, “Biz peygamberler topluluğu, insanların seviyelerine inmek ve akılları ölçüsünde konuşmakla emrolunduk” buyuran Hz. Peygamber'e tabi olmaları (*iktidā*) bir gerekliliktir.²⁰ Eğitim-öğretim faaliyetleri bağlamında öğreticinin görevlerine değinirken de müellif, Hz. Peygamber'in “Ben size karşı bir baba gibiyim (sizi böyle eğitiyorum)” sözünü nakletmiş ve

¹⁷ Mesela bkz. El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, 180-181.

¹⁸ El-İsfahānī döneminde tasavvufun alanı ve yazarın tasavvufçulara bakışı için bkz. Key, “A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğīb al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous,” ss.85-90.

¹⁹ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, ss.72-73.

²⁰ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, s.180.

hocaların bu öğüdüne uymalarını salık vermiştir. Zira insanları irşat hususunda öğreticiler Hz. Peygamber'in halifesi konumundadır.²¹

Ez-Zerī'a'da Kullanılan Rivayetler

Eserde yer verilen rivayetlerin büyük çoğunluğunu Hz. Peygamber'e nispet edilerek aktarılan *merfū'* hadisler oluşturur. Eserde bu türden 178 rivayetin bulunduğu belirtilmiştir. Rivayetler *kāle şallallāhu āleyhi ve sellem*, *kāle 'aleyhi 'ş-şalātu ve 's-selām*, *kāle Rasulullah*, *kemā kāle Rasulullah*, *velihāzā/velizālik kāle Rasulullah*, ve *'alā hāzā delle kavlu'n-nebī*, gibi ifadelerin yanında *ruviye* sığısıyla da aktarılmıştır. Rivayetler zikredilirken *hadis* kelimesinin hiç kullanılmamış olması dikkat çekicidir.

Er-Rāğīb rivayetleri aktarırken hiçbir şekilde isnad zikretmemiş, hadislerin *şihhat* ve *subūtu* hakkında da herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Rivayetleri nakletme biçimi onun *şihhat* konusunda bir endişeye sahip olmadığını düşündürür. Bu rivayetleri *subūtu* müsellemler bir materyal olarak görmüş olduğu düşünülebilir. Eserin bir hadis kitabı olmayıp ahlak ve hikmet ağırlıklı bir içeriğe sahip olması nedeniyle yazarın hadis naklinde daha serbest bir tavır sergilediği de söylenebilir. Yazarın *şihhat* konusunda bir ilgi geliştirmemesi, hadisin teknik tarafının onun formasyonunun bir parçası olmaması ihtimalini de zihinlere taşımaktadır. Bununla birlikte er-Rāğīb, özel önem verdiği iki rivayeti naklederken *şihhat* ve *subūt*larına işaret etmiştir. Ümmetin yetmiş iki fırkaya bölüneceğini ifade eden rivayetin iki farklı tarikini zikrettikten sonra, burada iki farklı bakış açısı ve anlam olduğunu, dolayısıyla “iki tarikin de *şahīh* olmasına bir engel olmadığını (ve *hāzān haberān lā yemteni 'en-yekūnā şahīhayn*) ifade etmiştir.²² İmanın şubeleriyle ilgili rivayetin anlamıyla ilgili ayrı bir başlık açan er-Rāğīb, rivayetin lafzını şu ifadeyle kaydetmiştir: “*sebe'te 'l-hadīsu 'an Rasulillah (sav) ennehū kāle...*”²³

Ez-Zerī'a'da kullanılan rivayetlerin klasik hadis usulündeki *şihhat* kriterleri açısından durumuna da değinmeliyiz. Eserin muhakkiki Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd el-'Acemī, eserin dipnotlarında rivayetlerin kaynakları ve *şihhati* hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgiler çerçevesinde kabaca bir rakamsal değer vermek gerekirse şunlar söylenebilir: Eserdeki rivayetlerin yetmiş kadarı *şahīh* olarak nitelenen hadis kaynaklarında zikredilmektedir. Otuz civarında rivayet *hasen* olarak, takriben elli rivayet de *da'if* olarak değerlendirilebilir. Yirmiden fazla rivayet ise ya *mevdu'āt* kaynaklarında yer almakta yahut önceki hiçbir kaynaktan tesadüf edilememektedir. Uydurma rivayetlerin bir kısmının, yazarın en çok önemseydiği konulardan olan akılla ve aklın faziletiyle ilgili olduğu ifade edilebilir.

Ez-Zerī'a'daki rivayet kullanımında dikkati çeken en belirgin husus, rivayet lafzılarının çoğunlukla temel hadis kaynaklardaki metinlerle örtüşmemesi, daha ziyade mana ve muhteva itibarıyla benzeşmesidir. Kitaptaki rivayetler ziyade-noksan, takdim-tehir gibi metinsel farklılıklar da içermektedir. Müellif uzun rivayetlerde çoğu zaman *taķī'* yapmaktadır. Bütün bu veriler, eserdeki rivayetlerin doğrudan hadis kaynaklarından

²¹ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, s.94.

²² El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, s.191.

²³ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi 'ş-Şerī'a*, ss.163-165.

aktarılmadığını düşündürmektedir. Er-Rāğīb'ın bu rivayetleri bilimsel birikiminin şekillendiği çevrelerde şifahen edinmiş olması muhtemeldir. Bunları belli kitaplardan öğrenmiş olsa bile kendi kitabında naklederken hıfzındakiyle yetinmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Eserdeki hadislerin, en azından belli bir kısmının, esere kaynaklık eden ancak müellifin adını zikretmediği önceki ahlak, tasavvuf ve hikmet kaynaklarından iktibas edilmiş olması da mümkündür.

***Ez-Zerī'a*'da Hadis Yorumları**

Eserde rivayetler bazen tek başına, bazen bir şiirle beraber, bazen ulemā/hükemā sözleriyle ve çoklukla da ayetlerle beraber kullanılmıştır. Rivayetlerin temelde belli bir konuya ilişkin görüş ve düşünceleri teyit etme sadedinde sevk edildiği görülmektedir. Müellif bazen tartışmalı konularda her iki tarafı destekleyen farklı hadislere yer verir ve yorumlarda bulunur. Mesela ahlakın değişip değişmeyeceği problemine değinirken bu konuda iki ayrı görüş bulunduğunu belirtir ve her iki tarafın da kendi görüşlerini destekleyen aklî-naklî delilleri ve bu bağlamda farklı hadis rivayetlerini zikreder. Yazara göre bu konuda iki taraf arasındaki görüş ayrılığı, bakış açılarının farklılığından (*bi-ḥasebi ihtilāfi nazarayhimā*) kaynaklanmaktadır.²⁴

Er-Rāğīb'a göre imanın mahiyeti ve artıp eksilmesi gibi hususlardaki ihtilafli görüşler de bakış açısına bağlı olarak değişmektedir. Taraflar bu konuda yine ayet ve hadislerden hareket etmekte; daha doğrusu, kendi görüşlerini destekleyen malzemeye müracaat etmektedirler. Bu bağlamda er-Rāğīb, Hz. Peygamber'in "Zânî zina ettiğinde mümin değildir, hırsız hırsızlık yaparken mümin değildir" sözünün manası nedir? şeklinde bir soru sorar ve cevabı yine kendi verir: "İmanın menzilleri vardır ve insan ancak bu menzillerin hepsini kuşatıp elde ettiği zaman istisnasız (kamil) mümin olur. Bu menzillerin ne kadarını eksik bırakırsa o ölçüde imandan çıkar."²⁵

Eserdeki hadis yorumları içinde yazarın müstakil bir başlık altında değindiği tek rivayet vardır. Rivayet şöyledir: "İmanın yetmiş küsur bâbı/şubesi vardır. Bunların en üstünü '*Lâ ilâhe illâllâh*' (Allah'tan başka ilâh yoktur.) sözüdür. En alt derecesi ise yoldaki eziyet veren şeyleri kaldırmaktır." Erken dönem kaynaklarında rivayette sözü edilen imanın şubeleri altmış, yetmiş, altmış küsur, yetmiş küsur, altmış dört, yetmiş iki, yetmiş yedi, yetmiş dokuz ve doksan dokuz şeklinde belirtilmektedir. Er-Rāğīb'a göre hadiste geçen imanın şubeleri kesin olarak yetmiş ikidir. Şubelerin sayısının ne fazla ne de eksik olması uygun değildir. O bu sonuca spekülâtif bir taksim ve tasnifle ulaşmıştır. Şöyle ki,

İman iki şeyden oluşur: 1. İtikad, 2. Amel. *İtikad*ın üç derecesi (*menâzil*) vardır: Yakînî, zannî, taklidî. *Amel*in de 3 unsuru vardır: Yeryüzünü imar etmek, Allah'a kulluk etmek, Allah'ın halifesi olmak. İman ve amel bu kısımlarıyla toplam 6 unsurdan oluşur. Bu altı unsur şu iki duygu içinde yerine getirilir: İnsan bunları ya ümit ve korku içinde ifa eder, ya da gönüllü olarak, içtenlikle ve ihlasla ifa eder. Böylece iman ve amel menzilleri 12 eder. İnsan bu menzillerin ya başlangıcında, ya ortasında ya da sonunda olur. Çünkü insandaki fazilet ve

²⁴ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, ss.98-99.

²⁵ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.163.

reziletler insanda bu üç halde bulunur. Böylece sayı otuz altı olur. İnsan bu 36 menzileye iki yoldan biriyle ulaşır: Ya *ictibā* yoluyla ulaşır (Bu peygamberlere ve onlara tabi olan velilere özgüdür ve Allah tarafından verilir) ya da *hidāyet* yoluyla ulaşabilir (Bilginlere ve bilgelere özgüdür ve çalışarak elde edilir). Böylece imanın şubeleri toplam 72 olur.²⁶

Eserde kullanılan rivayetler genellikle konuyu desteklemek amacıyla sevk edilmiştir ve yazar sadece bazı rivayetler hakkında yorumlarda bulunmuştur. Bu yorumlar bazen rivayetteki kelimenin açıklanması şeklindedir:

İnsanlar yüz deve gibidir... (*en-nāsu ke'l-ibili'l-mie'*) rivayetinde geçen *ibil* kelimesi yüz deveden oluşan bir deve sürüsünü ifade için kullanılır. Yüz *ibil*, on bin deve demektir.²⁷

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “İnsanoğluna belini doğrultacağı birkaç lokma (*luḳaymāt*) yeterlidir. Eğer mutlaka bu miktarı geçecekse, midesinin üçte biri yemeğe, üçte biri içeceğe ve diğer üçte biri de (boş kalarak) nefes alıp vermeye ayrılmış olsun.” Hz. Peygamber şöyle de buyurmuştur: “Mümin bir bağırsağıyla, kâfir yedi bağırsağıyla yer.” Bu iki hadiste şu tembih edilmektedir: İnsanın ancak midesinin yedide birini dolduracak kadar yemesi uygun olur. Hadisteki *luḳaymāt* kelimesi de bunu ifade etmektedir. Bu ondan az lokmayı ifade eder. Çünkü *elif* ve *tā* ile yapılan ve azlık bildiren çoğullar (*cem' killet*) ondan az olan şeyler için kullanılır...²⁸

Bu ümmet içinde vaki olan ihtilafların toplamı, *haberde* varid olduğu üzere, yetmiş ikidir. Bu sayıdan ne fazla ve de eksiktir. Bu konudaki haber iki *vech* üzere rivayet edilmiştir. Bunlardan biri, “Ümmetim yetmiş iki fırkaya ayrılacaktır. Bir fırka hariç hepsi cehennemdedir.” şeklindedir. Diğer haberde ise “Bir fırka hariç hepsi cennettedir” denilmiştir. Bu fırka zındıklardır.²⁹

Eserde hadislerin bir ayetle ilişkilendirilmesi de yaygın bir yorum biçimidir. Hadisler genellikle ayetlerin muhtevasını destekleyen bir tarzda, bazı durumlarda da ayetlerin maksadını açıklayan bir biçimde kullanılmıştır:

Hz. Peygamber, “Affi elden bırakma, *ma'rūfu* emret ve cahillerden yüz çevir.” (8/el-A'rāf: 199) ayetinin tefsiriyle ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “Bu, sana zulmedeni bağışlayan, sana vermeyene vermen, sana gelmeyene gitmendir.”³⁰

Rivayetlerin, lügavî ve dilsel açıklamalar için istişhad malzemesi olarak kullanıldığı durumlardan da söz edilebilir. Mesela *aḥlāk/ huluḳ* kelimesinin farklı anlamlara geldiğini ifade ederken yazar bazı rivayelerin şahitliğine başvurmuştur.

Huluḳ bazen doğuştan gelen içsel/güdüsel yeti (*el-kuvve el-ğarīziyye*) anlamında kullanılır. Hz. Peygamber (a.s.) bu nedenle “Allah *ḥalḳ* (dış/bedenî yapı) ve *hulḳ* (iç/ahlakî yapı), *rızık* ve *ecel* konularını (belirleme işini) bitirmiştir” buyurmuştur.³¹

Kitapta doğruluk ve yalancılık konusu işlenirken verilen dilsel örnek ve şahit olarak zikredilen rivayet, ilginç bir bağlam ve yorum sunmaktadır:

²⁶ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, ss.163-165.

²⁷ El-İsfahānī *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.81.

²⁸ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.221

²⁹ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.191.

³⁰ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, s.96.

³¹ El-İsfahānī, *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*, ss.96-97.

Zeyd'in evde olduğunu bilmediği halde, "Zeyd evdedir" diyen kimsenin sözü hakkında, iki bakış açısına göre, hem doğrudur, hem de yalandır, demek mümkündür. Bu nedenle Hz. Peygamber, "Kim Kur'an hakkında kendi reyile konuşursa hata etmiş olur" -başka bir lafızda da- "... Allah'a karşı yalan söylemiş olur" demiştir.³²

Rivayette dile getirilen hususların aklî, dinî, kelimî, tasavvufî ve içtimaî açıdan yorumlandığı örnekler de bulunmaktadır. Aşağıdaki örnekler bu türden yorumları örneklemektedir.

Bazı âlimler "Hz. Peygamber'in "İçinde köpek olan eve melek girmez" sözünü şöyle yorumlamıştır: Bu rivayette ev ile kalbe, köpek ile de hırs, haset gibi kötü huylara işaret edilmiştir. Ayrıca bu hadiste Hz. Peygamber bu gibi kimselerin kabine Allahın nurunun girmeyeceğine dikkat çekmiştir.³³

Alimlerden bazıları şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in "Üstteki (veren) el, alttaki (alan) elden hayırlıdır." sözünde, hocanın (*muallim*) öğrenciye (*muteallim*) olan üstünlüğüne işaret vardır.³⁴

Eğer Hz. Peygamber, "Kimin hayâsı yoksa imanı da yoktur." sözünü nasıl söylemiş olabilir, denilirse ona şöyle karşılık verilir: Haya insanda aklın emaresi olarak açığa çıkan ilk şeydir. İman ise aklın son mertebesidir. Aklın ilk mertebesini elde edememiş bir kişinin aklın son mertebesindeki şeyi elde etmesi imkânsızdır. Dolayısıyla zorunlu olarak hayâsı olmayanın imanı da yoktur.³⁵

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Senin en büyük düşmanın iki yanın arasındaki nefsin, yatağını paylaştığın eşin ve soyundan gelen çocuklarındır." Hz. Peygamber bunları insanın düşmanları olarak ifade etmiştir; zira insanın uhrevî helakine onlar yol açarlar. İnsan onlar yüzünden günah işler, böylece onu en kötü helak olan uhrevî helake onlar götürür.³⁶

Hz. Peygamber'in "Seyahat edin ki ganimete ulaşasınız." sözünü düşündüğünde ve buna yüksek bir bakış açısıyla baktığında anlayacaksınız ki, bu söz seni cennet-i me'vâya ulaşmaya, mele-i a'lâ ile musahabe ve hatta Allah ile komşuluğa götürececek bir harekete (çalışmaya ve tenbellikten uzaklaşmaya) teşvik etmektedir.³⁷

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Gümüş kaptan su içen kimse (bu davranışıyla) ancak karnına cehennem ateşi doldurur." Çünkü altın ve gümüşün kap olarak kullanılması insanların bunları muamelelerinde kullanmalarına engel olmakta ve kazanç yollarının daralmasına yol açmaktadır.³⁸

Hz. Peygamber İbn Mes'ūd'a şöyle demiştir: "Mümin (sarf ettiği) her şeyden dolayı ecir kazanır, hatta hanımının ağzına koyduğu lokmadan dolayı bile (ecir kazanır.)" Hz. Peygamber bu sözünü herkesin her durumda ecir kazanacağını kastetmemiş, bunun yalnızca kazançlarında ve harcamalarında Allah'ın hükmünü gözeten ve bu konuda Allah'a kulluk gayesini arayan müminlere özgü olduğunu murat etmiştir.³⁹

³² El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.193.

³³ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.87.

³⁴ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.176.

³⁵ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.208.

³⁶ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.262.

³⁷ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.270.

³⁸ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.273.

³⁹ El-İsfahānī, ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a, s.279.

Sonuç ve Değerlendirme

Er-Rāğīb'ın *ez-Zerī'a* adlı eserinde kullanılan rivayetler, yazarın tevarüs ettiği ve büyük ölçüde hikemî/felsefî bir karaktere sahip ahlak düşüncesini destekleyen, eserde değinilen konulara ve sunulan görüşlere içerik sağlayan bir *istişhād* malzemesi görünümündedir. Ayet ve hadislerin eserdeki kullanım yoğunluğu, eseri yine de münhasıran ayet ve hadislerden hareketle tasnif edilmiş bir ahlak kitabı olarak nitelemeye yetmemektedir.

Er-Rāğīb'ın temel düzeyde bir hadis bilgisi olduğu açıktır. Zengin ve geniş bir rivayet ağı içinden sadece belli içerikte olanları seçmesi ve tercih etmesi, nadiren de olsa rivayetlerin farklı tariklerine işaret etmesi ve rivayetlere yorum getirme çabası bunu göstermektedir. Eserdeki rivayetlerin hangi kaynaklara dayandığı hususundaki görece belirsizlik ise -en azından şimdilik- sürmek durumundadır.

Er-Rāğīb'ın hadis kullanımı, yaşadığı dönem ve bölgedeki hadis çevresine kültürüne entegre olmadığını göstermektedir. Ancak eserinde kullandığı materyal çeşitliliği, onun mevcut malzemeyi toplayabilmek için ağını ne kadar uzaklara atabildiğini göstermeye yetecek düzeydedir. Bu sayede onun teneffüs ettiği kültürel atmosferin oldukça zengin bileşimlerinin olduğu ve er-Rāğīb'ın kendisini bu zengin ve çok yönlü birikimin bir mirasçısı olarak gördüğü ortaya çıkmaktadır. Kullandığı ayet ve hadislerin sayısal çokluğu müellifi bu malzemeye daha mesafeli duran çağdaşlarından ayırmakta, ancak anılan malzemenin eserde konumlanış biçimi, eseri ayet ve hadislerden oluşan bir ahlak kitabı olarak tanımlamaya da izin vermemektedir. Eserde kullanılan Kur'an ayetleri, hadis rivayetleri, bilge/âlim/sufi görüşleri, eski ümmetlere ilişkin haberler, önceki kutsal kitaplardan alıntılar, farklı kültürlerle ait anlatılar, kaynağı belirsiz anonim sözler ve şiirler, tüm çeşitliliği ve kullanım biçimiyle, *ez-Zerī'a*'yı, İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) 'Uyūnu'l-Aḥbār'ı ve İbn 'Abdirabbih'in (ö.328/940) el-'İkdu'l-Ferīd'i gibi *edeb* antolojilerine yaklaştırmaktadır.⁴⁰ Ancak *ez-Zerī'a* ağırlıklı olarak ahlak konularını ele almakla bu türün zengin içerikli örneklerinden de ayrılmaktadır.

Ez-Zerī'a, rivayet malzemesi ile hikemî/felsefî materyalin ortak bir zemin/fon üzerindeki birlikteliğinin özgün bir temsilcisi görünümündedir. Farklı kökenlere ve kaynaklara ait malzeme din-ahlak-insan-kültür ekseninde kesişmekte ve eserde uyumlu bir birliktelik içinde istihdam edilmektedir. Böylece eserdeki ahlaki düşünce, kaynağı ve kökeni arasında bir ayırım yapılmaksızın yazarın dinî ve hikemî edebiyatın bütün spektrumlarından elde ettiği bir nosyon olarak kendini göstermektedir. Yazarın düşünce dünyasında ahlak, farklı türden materyallerin oluşturduğu bütüncül ve tek bir kültür evreninin ürünüdür. Hadisler bu evrende, yazarın kendi ahlak anlayışını inşa etmek için serbestçe kullandığı diğer malzemenin arasında konumlanmış görünmektedir.

⁴⁰ Edeb literatüründeki hadis kullanımına değinen ve bu çalışmada da yararlanılan değerli bir makale için bkz. Stefan Sperl, "Man's 'Hollow Core': Ethics and Aesthetics in Hadīth Literature and Classical Arabic Adab," *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 70:3 (2007), ss.465-466.

Kaynakça

- El-'Acemī, Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd "Medhal," (Muhakkikin Girişi) *ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a* (Kahire: Dāru's-Selām, 2007), ss.15-48.
- El-Cābirī, Muḥammed 'Ābid. *El-'Aḳlu'l-Aḳlākiyyu'l-ḲArabī*. Ed-Dāru'l-Beydā: Dāru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 2001.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis, Tarih ve Yorum 73 Furka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Geert Jan van Gelder, "Rāğeb Eşfahānī," *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (New York: Iranicaonline Website, 2010)
- Kara, Ömer. "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Rağib el-İsfahānī," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2012), sayı:38, ss.101-146.
- . "Rāğib el-İsfahānī'nin İlmî MİRASI", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (2015), sayı:44, ss. 9-66.
- Key, Alexander. "A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāğib al-İsfahānī and What It Meant to be Ambiguous," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2012).
- Özgüdenli, Osman Gazi. "İsfahan," *DİA*, c.22, ss.497-502.
- Er-Rāğib el-İşfahānī, Ebū'l-Ḳāsim Ḥuseyn b. Muḥammed. *Ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a*. Tah. Ebū'l-Yezīd Ebū Zeyd el-'Acemī. Kahire: Dāru's-Selām, 2007.
- . *Tefsīru er-Rāğib el-İşfahānī*. Tah. 'Ādil b. 'Alī eş-Şiddī. Riyad: Dāru'l-Vaṭan, 2003.
- Sperl, Stefan. "Man's 'Hollow Core': Ethics and Aesthetics in Ḥadīth Literature and Classical Arabic Adab," *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 70:3 (2007), ss.465-466.